

Vývoj výběrového párování v posledních dvaceti letech indikuje uzavírání sociální struktury české společnosti*

**Tomáš Katrňák: *Spříznění volbou? Homogamie
a heterogamie manželských párů v České republice***
Praha, Sociologické nakladatelství 2009, 239 s.

V celosvětovém měřítku je již řadu let nejvýznamnější institucionální základnou výzkumu sociální stratifikace a mobility (a řady příbuzných témat) „Výzkumný výbor pro výzkum sociální stratifikace a mobility“ (*Research Committee on Social Stratification and Mobility*, zkráceně RC28), který je jako jeden z 55 výzkumných výborů integrován do Mezinárodní sociologické asociace. Výsadní status RC28 je potvrzován velmi aktivní participací všech velkých hráčů na tomto badatelském poli na pravidelných půlročních konferencích, které RC28 organizuje, a širokým konsenzem akademické obce. Význam RC28 pro soudobý stratifikační výzkum dokládá i množství vědeckých projektů a zásadních publikací, pro které byla komunita vědců sdružená kolem RC28 intelektuálním inkubátorem [srov. např. Treiman, Ganzeboom 2000].

Když se před nedávnem dva prominentní členové RC28 – Mike Hout a Tom DiPrete – pokoušeli shrnout konceptuální a empirický přínos RC28 k rozvoji sociologického poznání, dospěli (po řadě diskusí, mimo jiné na světovém sociologickém kongresu v roce 2002 a na setkáních RC28 v roce 2003) k sadě 20 zásadních „empirických zobecnění“ a „konceptuálních inovací“, které jsou jakousi „výkladní skříň“ RC28 a vlastně i celosvětového stratifikačního výzkumu [publikováno jako Hout, DiPrete 2006].

Hout a DiPrete mezi dvacet zásadních stratifikačních témat zařadili i výzkum manželské homogamie a heterogamie, tj. výzkum podobnosti manželů s ohledem na jejich sociální status(y) [Hout, DiPrete 2006: 13]. Rozsah manželské heterogamie je v sociologii tradičně vnímán – společně s rozsahem vnitro- a mezigenerační sociální mobility – jako indikátor otevřenosti (nebo chcete-li demokratičnosti, jak se u nás také občas říkává) sociální struktury společnosti. Výzkum manželského párování konstituuje jádro stratifikačního výzkumu.

Hout a DiPrete [2006] konstatují, že homogamie je jedno z vůbec nejčastějších témat na konferencích RC28. Zároveň ale připouštějí, že je velmi těžké zobecnit výsledky výzkumů homogamie. Výzkum trendů v homogamii i srovnávací analýzy homogamie v různých zemích dospívají k velmi odlišným výsledkům, které se nezdají sledovat nějaký společný trend nebo systematickou variaci (jedi-

* Text vnikl s laskavou podporou Grantové agentury ČR (grant č. 403/09/0038).

nou výjimkou je snad stať Smitse, Ulteeho a Lammerse [Smits, Ultee, Lammers 2000]). Tento stav poznání vzorců výběrového párování je pravděpodobně jednou z největších výzev pro stratifikační výzkum příštího desetiletí.

Výzkum manželské homogamie byl v české sociologii – navzdory shora řečenému – dlouho spíše marginálním tématem. V průlomové Machoninově knize o sociální struktuře československé společnosti [Machonin et al. 1969] je význam volby partnera pro podobu sociální struktury sice naznačen (zejména v kapitole 14), empiricky ale výběrové párování rozebráno není.

První empirickou analýzu homogamie v moderní české společnosti nabídla zřejmě až stať Marka Boguszaka z roku 1990 [Boguszak 1990], která dokládá pokles vzdělanostního výběrového párování v Československu v době do nástupu socialismu a stabilní rozsah výběrového párování v pozdějších kohortách. Stabilitu v míře vzdělanostní homogamie v období mnohostranné destratifikace společnosti Boguszak vysvětluje trvajícím symbolickou hodnotou vzdělání, která zřejmě zajistila (alespoň tak si Boguszakovu tezi vykládám), že vzdělání zůstalo významným kritériem výběrového párování.

Machonin s Tučkem při koncipování své knihy o proměnách sociální struktury v postsocialismu [Machonin, Tuček et al. 1996] výběrovému párování věnují podstatně větší prostor než klasické dílo Machoninovo. Součástí knihy se tak stává i kapitola o vzorcích absolutní i relativní vzdělanostní homogamie (doplněná analýzou homogamie podle složitosti práce a socioprofesionálního zařazení spolu s analýzou sociálních kontaktů, viz [Vlachová 1996]).

Česká sociologie v prvním desetiletí po listopadu 1989 věnovala výběrovému párování pouhé dvě výše zmíněné studie. To není vzhledem k závažnosti tématu mnoho. Není tedy divu, že si v roce 2006 Ivo Možný posteskl, jak málo se toho o výběrovém párování v Česku dlouho vědělo [Možný 2006: 133]. Možný zároveň zmiňuje článek, který jsme v roce 2004 publikovali v SČ/CSR s T. Katrňákem a L. Fónadovou [Katrňák, Kreidl, Fónadová 2004], jako doklad toho, že se (snad) blýská na lepší časy a vzorce výběrového párování už nadále nebudou pro českou sociologii velkou neznámou.

A věru že se na lepší časy blýskalo a úsilí českých sociologů popsat a pochopit vzorce výběrového párování zesilovalo a soustřeďovalo se nejen na vzdělanostní homogamii [např. Katrňák, Kreidl, Fónadová 2006; Katrňák 2008], ale i na homogamii věkovou [např. Fučík 2006], případně na další souvislosti homogamie [Katrňák, Fučík 2007]. Tato snaha se v posledních letech soustřeďovala především okolo již zmíněného Tomáše Katrňáka (dále TK) z brněnské Fakulty sociálních studií MU.

Po několika dílčích studiích (viz výše), u nichž TK figuroval jako autor, spoluautor nebo intelektuální inspirátor (to platí např. o zmíněné studii P. Fučíka, která vychází z Fučíkovy diplomové práce, jejímž konzultantem právě TK byl), se nyní opravdovým vyvrcholením jeho zájmu o problematiku výběrového párování stává recenzovaná kniha. Je vyvrcholením důstojným, opřeným o působivou znalost snad veškeré existující literatury k tématu, rutinní znalost zpracování dat,

synergické spojení teoretické a empirické práce. Je to dílo příkladné důrazem na průhlednou cestu od „syrových“ dat k interpretovatelným výsledkům.

TK svou knihu začíná (v úvodu a první kapitole) nevyhnutelně zdůvodněním tématu a specifikací dílčích výzkumných otázek. V zásadě opakuje teze, které budou zájemcům o téma sociální stratifikace dobře známé. Podoba rodiny je – mimo jiné – výsledkem působení stratifikačních sil. Formování rodiny může být například ovlivněno snahou o mezigenerační zachování socioekonomického statusu rodiny, dostupností ekonomických a kulturních zdrojů v rodinách, mocenskými dispozicemi rodičů (a jiných aktérů) a dostupností partnerů na sňatkovém trhu. Proto lze na proměně výběrového párování ilustrovat vývoj sociálních struktur. Analýzou homogamie tak lze hledat odpověď na jednu ze základních stratifikačních otázek: *stává se studovaná společnost společností otevřenou?*

TK v úvodní diskusi správně dodává, že existuje i druhý důvod, proč se věnovat analýze homogamie: rodina je centrem mezigenerační statusové reprodukce. Životní šance dětí jsou (spolu)determinovány statusem rodiny, v níž se narodily. Status moderní rodiny se obvykle odvíjí od statusu rodičů. Nebudeme-li znát, jak se statusy rodičů kombinují při zakládání rodiny, nemůžeme nikdy zcela pochopit rozsah a vzorce mezigenerační (ne)mobility. To, co v generaci rodičů indikuje rigidnost sociální struktury (míra homogamie), se pak v generaci dětí stává zdrojem (ne)mobility [srov. Mare, Schwartz 2006]. V knize samotné se ale TK analyticky věnuje pouze studiu výběrového párování. Efektu, který má rodičovská homogamie na nerovnosti v generaci dětí, se nevěnuje.

Nastíněné velké stratifikační téma pak TK rozděluje do dílčích výzkumných otázek, na něž hledá odpověď v jednotlivých kapitolách své knihy. V kapitole druhé studuje vývoj věkové homogamie v letech 1950–2004, v kapitole třetí rozebírá vývoj a strukturu vzdělanostní homogamie v letech 1976–2004, v kapitole čtvrté se podrobně věnuje rozboru zaměstnanecké homogamie v letech 1955–1985.

V dalších třech kapitolách je kniha zasvěcena faktorům, které spoluutvářejí jednotlivé typy homogamie. V kapitole páté rozebírá TK faktory věkové homogamie (zejména typ sňatku: první vs. opakovaný, vzdělání snoubenců, věk snoubenců). V kapitole šesté seznamuje se vzdělanostní homogamií a jejími determinanťami (věková homogamie, typ sňatku) a v kapitole sedmé se sídelní homogamií. Kniha je zakončena stručným pětistránkovým závěrem a kromě obvyklých náležitostí (seznam literatury, rejstřík) je kniha doplněna o dva významné tištěné appendixy a jeden závažný doplněk internetový.

Oba tištěné appendixy mají v knize své důležité místo. Jeden zevrubně popisuje metodu log-lineárního modelování, která je základem naprosté většiny statistických modelů v knize použitých. Druhý nastiňuje čtenáři základní strukturu analyzovaných dat. Oba appendixy mohou hrát významnou didaktickou úlohu jak pro čtenáře knihy, tak pro širší skupinu uživatelů. On-line suplement, v němž TK zveřejnil veškeré programovací kódy použité pro výpočet údajů prezentovaných v knize, je extrémně chvályhodným a následováníhodným počinem. Domnívám se, že v oblasti průhlednosti práce s daty a průkaznosti empirické evidence je kni-

ha skutečně exemplární, protože se přibližuje ideálu replikovatelnosti analýzy, jak jen je to v kvantitativní sociologii možné.

Jednotlivé empirické kapitoly jsou psány podle jednoho standardního, osvědčeného vzoru. Kapitola začíná stručným představením dílčích výzkumných otázek a jejich zařazením do širšího výzkumu homogamie a této konkrétní knihy. Poté následuje popis dat a jejich zpracování zakončené věcnou interpretací a shrnutím hlavních zjištění. Tento formát kapitol se drží struktury obvyklé u empirických časopiseckých studií. V knižní podobě, kdy se stejná struktura opakuje v šesti po sobě jdoucích kapitolách, však působí trochu únavně. Opakování formy jako by nabádalo čtenáře, že se opakuje i obsah, a může snadno vést k méně pozornému čtení.

TK zachovává klasické rozlišení mezi absolutní a relativní homogamií. Pro popis absolutní homogamie efektivně slouží popisné grafy a četnostní a procentní tabulky. Popis relativní homogamie – tj. homogamie očištěné od změn v marginálních distribucích jednotlivých proměnných – je založen na pokročilejších statistických modelovacích technikách, zejména na log-lineárním modelování. Obě složky analýzy mají v textu svou nezastupitelnou úlohu a vhodně se doplňují.

Při statistickém modelování dat se TK nespokojuje s prezentováním jednoho zvoleného modelu, ale systematicky prezentuje celou škálu modelů, mezi nimiž nejdříve volí ten „nejlepší“ a následně jej interpretuje. Čtenář by sice v některých případech uvítal, aby autor prezentoval (a srovnával) i jiné modely, zásadní linie analýzy dat se mi ale vždy jevila jako správná a přiměřená zvoleným otázkám.

Používaná data pocházejí z databází Českého statistického úřadu, který zpracovává informace dodávané matričními úřady o všech uzavřených sňatcích. Tato data lze uspořádat do vícerozměrných kontingenčních tabulek vhodných pro log-lineární analýzu i tvorbu popisných statistik. Jakkoli jde o data velmi kvalitní, přináší jejich užití jistá omezení: zachycují „pouze“ sňatky a zachycují pouze některé jejich dimenze (proměnné). V recenzované knize se zdá, že tato omezení nejsou významná, přesto se domnívám, že byl autor při práci příliš „ve vleku“ dat získatelných z ČSÚ a o jiných datech neuvažoval, což je možná škoda. Z jiných dat mohl získat údaje o dalších proměnných, mohl studovat homogamii při kontrole změn v marginálních distribucích znaků v celé populaci a nejen v populaci, která vstoupila do manželství, a podobně.

Kniha je velmi datově bohatá a přináší širokou škálu významných dílčích zjištění. Tato dílčí zjištění ale v autorově podání netvoří jeden celistvý, snadno reprodukovatelný příběh. Kniha tak bude neocenitelnou pomůckou pro všechny, kdo se zajímají o různé aspekty výběrového párování, jednu dějovou linii v ní však najdeme jen obtížně. Mnohost dílčích závěrů také znesnadňuje pokus shrnout hlavní empirická zjištění knihy.

Přesto se pokouším nejdůležitější závěry sumarizovat. Přirozeně jde o subjektivně definovanou „důležitost“ a je velmi pravděpodobné, že by autor knihy, případně jiní její čtenáři, podtrhli některá jiná „důležitá“ zjištění. Poslední bod je pak vyslovené mou celkovou interpretací všech dílčích závěrů.

- 1) Pravidlo homogamie (věkové, vzdělanostní, zaměstnanecké...) vládlo i moderní české společnosti bez ohledu na politický režim.
- 2) Věková homogamie v české společnosti v posledních dekádách posilovala. Posilovala absolutní věková homogamie i relativní věková homogamie u snoubenců mladších 30 let.
 - a. U mužů nad 30 let nicméně rostla šance na velkou věkovou heterogamii (rozdíl 6 a více let); u žen v tomto věku heterogamie nerostla.
 - b. Pokud muži do 30 let věku vstupovali do věkově heterogamních manželství, rostla jejich šance na „netradiční homogamii“ (tj. šance, že si vezmou starší partnerku).
- 3) Absolutní vzdělanostní homogamie se nemění.
- 4) Relativní vzdělanostní i zaměstnanecká homogamie v pozdním socialismu klesala, v devadesátých letech naopak rostla.
- 5) Největší míra vzdělanostní homogamie je na pólech stratifikačního žebříčku: mezi nejlépe a nejhůře vzdělanými.
- 6) Věková, vzdělanostní, zaměstnanecká i sídelní homogamie klesá s věkem vstupu do manželství.
- 7) Jednotlivé typy homogamie jdou ruku v ruce a mají tendenci se navzájem posilovat: věkově homogamní sňatky jsou zároveň vzdělanostně homogamní, sídelně homogamní sňatky jsou zároveň vzdělanostně homogamní a podobně.
- 8) Celkově se tedy zdá, že vývoj na sňatkovém trhu v posledních dvou dekádách indikuje spíše uzavírání sociální struktury: v knize najdeme více důkazů o rostoucí rigiditě než o erozi stratifikačních bariér.

Kniha je v mnoha ohledech ukázková. Přesto v ní ale najdeme (kromě již zmíněných) nedostatky a omezení, které si zaslouží podrobnější rozbor:

1. Rodiny a domácnosti dnes nevznikají pouze sňatkem. Nesezdaná soužití, v nichž se stále častěji rodí děti, také konstituují prostředí, v němž se mezigeneračně reprodukuje nerovnosti a statusy. Přesto o nich v knize není pojednáno, a to ani spekulativně, což omezuje perspektivu, kterou čtenář pravděpodobně očekává.

Podle současné zahraniční literatury se zdá, že kohabitanace jsou obvykle heterogamnější než manželství [např. Blackwell, Lichter 2000, 2004; Schwartz 2005]. Nárůst kohabitací tak může v souhrnu všech reprodukčních svazků vyrovnat (a možná i zvrátit) trend rostoucí vzdělanostní a věkové homogamie. Česká sociální struktura tak může být spíše na cestě k větší otevřenosti!

2. Homogamie rodičovského páru při vstupu do manželství (respektive uzavření partnerství) a při narození (a výchově) dětí jsou dvě různé entity [srov. Schwartz, Mare 2003]. Jen některá partnerství vedou k biologické reprodukci, partneři zvyšují své vzdělání (pravděpodobně zejména v heterogamních svazcích), rodiny se rozpadají (heterogamní častěji než homogamní). S ohledem na mezigenerační statusovou reprodukci je mnohem důležitější homo-

gamie párů v okamžiku narození a výchovy dítěte než v okamžiku ustavení partnerství. I když se TK chce dominantně věnovat bariérám při vstupu do manželství, přesto situuje svou knihu i do kontextu mezigenerační statkové reprodukce. Zdálo by se mi proto vhodné, aby výše popsaný rozpor ve svém výkladu zohlednil.

3. Vzhledem k povaze dat je pochopitelná volba metody analýzy dat. V analytických kapitolách TK používá zejména metodu log-lineárního modelování. Jedinou výjimkou je kapitola pátá, v níž operuje s metodou multinomiální logistické regrese. Log-lineární modelování je zřejmě obecně nejčastější metodou ve studiích homogamie. Přesto jsem jako čtenář doufal, že TK bude metodu volit po kritické diskusi. Přinejmenším v jenom nedávném a dobře známém případě totiž renomovaní autoři (viz jednotlivé kapitoly v knize Blossfelda a Timma [Blossfeld, Timm 2003]) volili metodu jinou (analýzu přežití) a měli k tomu řadu zásadních důvodů.

Od erudovaného autora, jakým TK bezesporu je, jsem čekal, že se vůči této alternativě kriticky vymezí (samotný odkaz na povahu dat jako uspokojivé akademické zdůvodnění neobstojí, viz výše) a že, jak přiznávám, zhodnotí metodologické otázky, s jejichž řešením sám dlouhodobě zápolím. A i když jsou to otázky nelehké a možná neřešitelné, jsem jako čtenář zklamán, že se jim autor vyhnul.

4. Kniha v některých částech dospívá k závěrům, které se odlišují od existující literatury. Například naše společné (již citované texty) o vzdělanostní homogamii [Katrňák, Kreidl, Fónadová 2004, 2006] dospěly k závěru, že v ČR po roce 1989 relativní vzdělanostní homogamie nerostla. V recenzované knize (s. 84–85) nabízí TK odlišnou evidenci: po roce 1990 relativní vzdělanostní homogamie v ČR roste.

Tato nekonzistence mne překvapila a marně jsem pro ni hledal v knize vysvětlení (věcné nebo metodologické). Co více, čekal jsem, že TK tuto nekonzistenci vyzdvihne a bude komentovat. Při interpretaci dat a v závěrech kapitol třetí ale TK naši dřívější práci poněkud nepochopitelně necituje a nekonzistence v závěrech tak méně známému čtenáři snadno unikne.

Jak tomu u dobrých knih bývá, čtenář je i po jejich přečtení plný otázek. Otázek, které kniha inspirovala, a přesto na ně nedává – a často nemůže dát – odpověď. U knihy Tomáše Katrňáka tomu není jinak, protože je to velmi dobrá kniha. Otázky, které zde kladu, jsou tak – po mém soudu – vytyčením výzkumné agendy na další roky spíše než kritikou recenzované knihy. Homogamie totiž zůstává v samotném středu stratifikačního výzkumu a TK udělal pouze první – jakkoli významné – kroky k jejímu popsání a pochopení.

Martin Kreidl

Literatura

- Boguszak, Marek. 1990. „Educational Homogamy and Heterogamy in Czechoslovakia.“ Pp. 31–66 in J. L. Peschar (ed.). *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Blackwell, Debra L., Daniel T. Lichter. 2000. „Mate Selection Among Married and Cohabiting Couples.“ *Journal of Family Issues* 21 (3): 275–302.
- Blackwell, Debra L., Daniel T. Lichter. 2004. „Homogamy among Dating, Cohabiting, and Married Couples.“ *The Sociological Quarterly* 45: 719–737.
- Blossfeld, Hand-Peter, Andreas Timm. 2003. „Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Fučík, Petr. 2006. „Věková homogamie českých sňatků 1920–2000.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 719–739.
- Hout, Michael, Thomas A. DiPrete. 2006. „What We Have Learned: RC28's Contributions to Knowledge about Social Stratification.“ *Research in Social Stratification and Mobility* 24 (1): 1–20.
- Katrňák, Tomáš. 2008. „Educational Assortative Mating in the Czech Republic, Slovakia and Hungary between 1976 and 2003.“ *Sociológia / Slovak Sociological Review* 40 (3): 236–257.
- Katrňák, Tomáš, Petr Fučík. 2007. „Existuje souvislost mezi sociální mobilitou a vzdělanostní homogamii?“ Pp. 43–62 in Petr Mareš, Ondřej Hofírek (eds.). *Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze*. Brno: Masarykova univerzita.
- Katrňák, Tomáš, Martin Kreidl, Laura Fónadová. 2004. „Has the Post-communist Transformation Led to an Increase in Educational Homogamy in the Czech Republic after 1989?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (3): 297–318.
- Katrňák, Tomáš, Martin Kreidl, Laura Fónadová. 2006. „Trends in Educational Assortative Mating in Central Europe: the Czech Republic, Slovakia, Poland, and Hungary between 1988 and 2000.“ *European Sociological Review* 22 (3): 309–322.
- Machonin, Pavel et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Archa.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměně sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Mare, Robert D., Christine R. Schwartz. 2006. „Educational Assortative Mating and the Family Background of the Next Generation.“ *Riron to Hoho (Sociological Theory and Methods)* 21: 253–277.
- Možný, Ivo. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Schwartz, Christine R. 2005. „Pathways to Educational Homogamy in Marital and Cohabiting Unions.“ [online] UC Los Angeles: California Center for Population Research 016-05 [cit. 30. 9. 2009]. Dostupné z: <<http://escholarship.org/uc/item/40c7g7dj>>.
- Schwartz, Christine R., Robert D. Mare. 2003. „The Effects of Marriage, Marital Dissolution, and Educational Upgrading on Educational Assortative Mating.“ [online] *California Center for Population Research On-Line Working Paper Series 026-03* [cit. 6. 8. 2009]. Dostupné z: <http://www.ccpr.ucla.edu/ccprwpseries/ccpr_026_03.pdf>.
- Smits, Jeroen, Wout Ultee, Jan Lammers. 2000. „Educational Homogamy in 65 Countries: An Explanation of Differences in Openness Using Country-Level Explanatory Variables.“ *American Sociological Review* 63 (2): 264–285.
- Treiman, Donald J., Harry B. G. Ganzeboom. 2000. „The Fourth Generation of Comparative Stratification Research.“ Pp. 123–150 in Stella Quah, Arnaud Sales (eds.). *The International Handbook of Sociology*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Vlachová, Klára. 1996. „Otevřená nebo uzavřená společnost.“ Pp. 168–184 in Pavel Machonin, Milan Tuček (eds.). *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství.